

Польсько-українська Атлантида Інтелігенція Львова під трьома окупаціями

Володимир О.ТИХИЙ

Як добре ми знаємо історію міста Лева? Міста, яке сторіччями стояло на розламі культур і, можливо, саме завдяки множинності тих культур розквітало? Історію не періоду середньовіччя, не барокову, не історію архітектурних шедеврів — а історію людей, які жили в цьому місті, вчили дітей, будували, молилися у різних церквах і синагогах, відстоювали свої права і ідентичності, воювали між собою і проти зовнішніх ворогів? У своїй книжці «Відвага і страх» (К.: Дух і літера, 2015) Оля Гнатюк розповідає про долі львів'ян у один з найважчих періодів життя міста — 1939-1946. «Злети та падіння національних історій, рідкісні прояви героїзму та жахливі трагедії війни, етнічні чистки, а також Голокост, набувають тут справді людського виміру, тобто разючіших та болісніших рис» (Тімоті Снайдер).

Книжку краще зрозуміє трохи підготовлений читач. За радянських часів історія Львова писалася по-комуністичному: щасливе життя почалося із «визволення» у вересні 1939-го; лише українські буржуазні націоналісти трохи заважали, поки не були винищені доблесними енкаведистами. За часів незалежності України наголос зазвичай робиться на новій, українській ідентичності Львова. Але ж перед початком II Світової війни Львів був третім за значенням польським містом: у Львові мешкало 50% поляків, 33% євреїв (багато з них — сполонізовані) і близько 15% українців (серед них також багато більшою чи меншою мірою сполонізованих).

Війська гітлерівського Райху заатакували Львів 12 вересня 1939-го, протягом наступних днів польська армія відбивалася по всьому периметру, бої велися в передмістях і у місті. До 18 вересня німецькі війська практично оточили Львів. Та після переходу 17 вересня радянськими військами польсько-радянського кордону, вже 19 вересня передові частини дійшли до Львова. Польські війська не вступали в бій з радянськими. Натомість німецькі війська після контакту з радянськими теж без боїв відійшли на захід (до лінії, визначеної секретним протоколом до пакту Молотова-Ріббентропа — це стало зрозумілим набагато пізніше). Радянська влада пообіцяла польським військам вільний прохід у Румунію, але після складання зброї всіх вояків польської армії заарештували і вивезли вглиб СРСР, а потім близько 20 тисяч офіцерів, в основному резервістів, було розстріляні (Катинський злочин).

Вже через місяць після захоплення міста, 22 жовтня, були проведені «вибори» нової влади, яка зразу попросила прийняти Львівську область до СРСР. Почався перший радянський період в історії міста (1939-1941). Радянська влада вважала поляків найбільш вороже налаштованими, натомість загравала з місцевими українцями і євреями, чим створювала значну напруженість.

Склад населення міста за перші два радянських роки трохи змінився: частка євреїв істотно зросла за рахунок єврейських біженців з Генеральної Губернії (утвореної Райхом на більшій частині окупованої Польщі), частка поляків зменшилася — втікали в Польщу від переваг радянської влади. Натомість Радянська влада інтенсивно заселяла Львів росіянами і «лояльними» українцями (точнісінько таку практику спостерігаємо нині у Криму, куди переселяють чиновників і силовиків з Росії).

На початку німецької окупації у Львові «жили близько 160 тисяч євреїв, приблизно стільки ж поляків; українців, яких перед війною налічували близько 50 тисяч, тобто 16 %, влітку 1941 року — близько 60 тисяч, себто і далі тих самих 16 %». Гітлерівські війська зайняли Львів 30 червня 1941-го після швидкого відступу радянських військ. Перед відходом з міста 24-26 червня 1941-го співробітники НКВД вбили понад 7 тисяч польських і українських в'язнів львівських тюрем. Гітлерівці почали з розстрілу польських професорів (польська влада в міжвоєнний період дуже рідко допускала українців чи неспольщених євреїв до професорських посад), потім зігнали євреїв у гетто і звідти послідовно вивезли їх на знищення до концтаборів.

Гітлерівська влада вже до середини 1943 року досягла того, що Львів став Judenrein — чистим від євреїв; радянська влада очистила Львів від «українських буржуазних націоналістів» у 1944-1950 роках (табори або виселення до Сибіру), а від поляків у 1944-1947 роках: майже всі були виселені в Польщу, в основному на Західні землі.

Три культури, які співіснували і поборювали одна одну у Львові — польська, єврейська, українська — поступилися місцем радянській культурі. Передвоєнний Львів зник, як міфічна Атлантида.

Книга "Відвага і страх" - це мозаїка особистих історій представників львівської інтелігенції. В основному мова йде про представників польськомовної та української інтелігенції, що визначалося доступними для автора джерелами. За словами п.Олі Гнатюк, вона не читає на їдиші, та й документів (спогадів, щоденників тощо) львівських євреїв відомо дуже мало: або їх не встигли написати до розстрілу в ярах за Янівським табором, або вони були знищені разом з авторами...

(не ввійшло в газетний текст - ВТ)

Книга «Відвага і страх» — це мозаїка особистих історій представників львівської інтелігенції. Під час роботи над книгою О.Гнатюк працювала в архівах Польщі, США, України (включаючи архів СБУ) — список використаної літератури займає 15 сторінок. Книжка є ґрунтовним історичним дослідженням, хоч деякі розділи певною мірою можна віднести і до жанру «усної історії», який доповнює історію «академічну».

Перший розділ книги, «Дівчинка з песиком», — особливий, це історія сім'ї авторки, складена на основі спогадів, особистих листів і документів. Мама авторки народилася у Львові 18 вересня 1939 року (!), а виїхала разом зі своєю мамою до Польщі у травні 1946-го. «Наступні тридцять років, аж до виходу на пенсію, бабуся тинялася по кімнатках при різних лікарнях Західного Помор'я. Про те, як вона жила, свідчить така деталь: у металевих коробках UNRRA (американської допомоги, на яку так чекали мешканці спустошених війною теренів) наприкінці сімдесятих років, коли запроваджено картки, вона зберігала цукор...»

Шість основних розділів книги — це долі різних груп львівської інтелігенції: лікарів, університетських професорів, письменників і журналістів, артистів театру й естради, художників і скульпторів. Лікарі, наприклад, пережили потрясіння трьох окупацій трохи краще. Лікарський факультет університету Яна Казимира реорганізували в січні 1940-го в Медичний інститут. «Посаду директора обійняв харківський невролог Олександр Макарченко... Науковий ступінь він здобув щойно 1941 року. По війні зробив неабияку кар'єру — став віце-президентом АН УРСР». Інший медичний заклад, Інститут тифу, який очолював Рудольф Вайгль, працював і за радянської влади, і за німців. Під час німецької окупації тут знайшли прихисток багато євреїв.

Два розділи присвячені львівському університету Яна Казимира/Івана Франка. Годі перелічити теми, проблеми, імена людей, про яких ідеться: Михайло Грушевський, Кирило Студинський, Гуго Штайнгауз, Стефан Банах, Василь Сімович. Тут і знаменита львівська математична школа: «Фізико-математичний факультет, порівняно з іншими факультетами, під час советської окупації постраждав найменше... Школу львівських математиків знищили нацисти протягом 1941-1943 років».

Окрема велика тема — українізація університету, особливо активна на початку 1940-го: «Влада спиралася винятково на випробувані сили, передусім на власні кадри, що прибули на окуповані території численним загоном з 250 партійних функціонерів, майже 150 комсомольців і 80 політруків, не рахуючи енкаведистів та військових». В університеті також запровадили посаду комісара (підрозділ «Кадри вирішують усе»).

Одним з прибулих був історик Михайло Марченко з Києва, якого призначили ректором університету, хоч не мав навіть наукового ступеня. Втім, Марченка заарештували у 1941 році перед приходом німців за те, що він «потурає контрреволюційним настроям і провадить в університеті націоналістичну політику». Цей арешт і ув'язнення у Томській тюрмі врятувало Марченку життя. Його внук, Валерій Марченко, став правозахисником і помер у пермських таборих 1984-го.

Розглядаються і суперечливі свідчення про розстріл 4 липня 1941-го двадцяти п'яти польських професорів (деяких з родинами). Один з учасників злочину, голландець Пітер Ментен, колишній львів'янин, колекціонер творів мистецтва і аферист, був засуджений лише у 1976-му. «Влітку 1941 року, коли німці займали Львів, Ментен працював на «скромній» ролі перекладача в Einzatskommando під проводом Шонгарта, безпосередньо відповідального за вбивство професорів». Перед цим Ментен «управляв» кількома єврейськими антикварними крамницями в зайнятому німцями Кракові.

Те, про що розповідає розділ «Великий шлях», буде відкриттям для українського читача. Мове йде про легку музику — польську, пізніше перекладену російською («Во Львові ремонт капітальний ідьот»), з якою виступав оркестр «Львівський теа-джаз». Долі багатьох, в тім числі Євгеніуша Бодо — актора, співака і продюсера — склалися трагічно. Краще повелося його співавтору, композитору Генрику Варсу, який перед початком радянсько-німецької війни працював на «Мосфільмі» над музикою до картини М.Ромма «Мрія». Варс разом з рештками польської армії генерала Андерса (утвореної з інтернованих у 1939-му військ) пройшов шлях від Близького Сходу, куди Сталін врешті-решт випустив поляків, до героїчних боїв під Монте Кассіно в Італії. Після війни емігрував до США, але «в історії естрадної музики Варс залишився автором передвоєнної польської пісні» — батярського вальсу «Тільки ві Львові».

Розділ «Український Гамлет» присвячено середовищу письменників, журналістів та акторів (21 вересня 1943-го у Львівській опері відбулася прем'єра вистави «Гамлет» — переклад М.Рудницького, режисер Йосип Гірняк). З приходом радянських військ всі творчі спілки мусили саморозпуститися, натомість створені відділення радянських творчих спілок. Приймали до них не всіх, бажаючі мали продемонструвати лояльність. Ті, хто не схотів вступити у спілку, або кого не прийняли — залишалися без засобів до існування. Особливо поганою була ситуація для біженців з Польщі — їм не давали дозволу на проживання у Львові і висилали углиб СРСР. Найганебнішу роль зіграв голова Спілки письменників України, «комсомольський граф» Олександр Корнійчук. Йому допомагала дружина, польська письменниця Ванда Василевська. Якщо кар'єрне зростання Корнійчука більш-менш висвітлене (див., наприклад, книгу «Таємниці письменницьких шухляд» — К.: Наш час, 2011), то яким чином В.Василевська стала враз надзвичайно довіреною особою радянської влади — залишається таємницею.

Останній розділ, "Митці з кафе миру" - це історії художників і поетів, які у своїй творчості взорували на Париж, і які погано сприймали настанови "соціалістичного реалізму". Перед війною мистецьке життя у Львові кипіло, виставки влаштовували об'єднання митців "Артес", АНУМ (Асоціація Незалежних Українських Митців), "Нова генерація" та інші. Після встановлення радянської влади замість них була організована радянська спілка, а художникам влаштовували навіть виставку у Москві. *"У січні 1941 року зі Львова виїхали 28 митців... склад групи був пропорційний - по одній третині художників польських, єврейських, українських".* Виставка закінчилася скандалом: справжній большевик, завідувач кафедри живопису Московського інституту Ф.Богородський оцінив виставку так: *"контрреволюціонерів нам сюди привезли".* Втім, до оргвисновків не дійшло.

За радянської влади митці були змушені заробляти на життя виготовленням плакатів до радянських свят, портретів та погрудь радянських лідерів. Не толерувала художників і німецька влада, внаслідок чого доробок львівських митців передвоєнного та воєнного періодів значною мірою втрачено.

Книга Олі Гнатюк "Відвага і страх" (переклад з польської М.Боянівської) одержала Гран-прі на Львівському форумі видавців 2015 року. Думаю, що кожен, хто її прочитає, знайде не лише вражаючі історії львівської Атлантиди, але й десятки прикладів того, як людина - а тим паче інтелігентна людина - може залишатися людиною навіть за найважчих умов.

(не ввійшло в газетний текст - ВТ)

P.S. Дивним чином я теж стикався з уламками тієї Атлантиди. Однею з улюблених книжок дитинства був «Математичний калейдоскоп» (М.-Л., 1949) Гуго Штейнгауза, знаменитого професора Львівського університету (виїхав у Вроцлав у 1945-му). Студентом слухав на фізичному факультеті МГУ лекцію Станіслава Лема, львів'янина від народження у 1921 до 1946 року (цього я не знав тоді). Він пережив німецьку окупацію з фальшивими документами (хоч сім'я була сполонізована і нерелігійна, але мала єврейські корені). Як поляки, вони були виселені до Польщі у 1946 році. Жодного разу потому Лем не відвідав Львів — не хотів.

Серед паперів мого батька є нотний зошит, де батькові вправи з гармонії виправлено рукою композитора Василя Барвінського. Вони були в Мордовії в одному таборі у 1957-1958 роках. У кінці 50-х умови в таборах стали вільнішими, після роботи

дозволялося ходити по зоні, спілкуватися і т.п. Барвінський вів гурток музикантів-аматорів, батько його глибоко поважав і часто згадував. Василя Барвінського (директора Львівської консерваторії у 1939-41 та 1944-48 роках) відправили 1948 року на десять років у табори як «українського буржуазного націоналіста».

<http://www.umoloda.kiev.ua/number/2741/164/95836/>